

# विनोबा-वार्ता

मासिक वर्गणी १.५० न. पं.

अंक : ९२) वर्षा, गुरुवार ता. २ जुलई १९६४ (मृत्यु ५ न.पं.)

## म्हसाळा ग्रामदानी गावात त्रिलोकसिंगजी

आम्ही देशात उत्पादन करण्याचे काम करतो तेव्हा उत्पादन वाढीच्या कामात खंड पाडून आम्हाला शहरात चक्कर कशाला लावायला सांगता! म्हसाळाच्या नागरिकांचा सवाल.

प्लॅनिंग कमिशनचे उपाध्यक्ष श्री. त्रिलोकसिंग हे २८ जूनला पवनार पर्यटनक्षेत्रात विनोबांना भेटायला आले होते. सर्व राज्यात जी ग्रामदाने झाली त्यांना कायद्याची मान्यता देण्याकरिता आणि त्या ग्रामदानी गावाच्या व्यवस्थेसंबंधी अधिकृत नीतिनियम बनविणाऱ्या कायद्याच्या मसविद्याबाबत त्यांना विनोबाजीची चर्चा करायची होती.

तसेच ग्रामदानी गावांच्या विकासासाठी अेक स्वतंत्र बोर्ड स्थापन करण्याच्या षोजनेबाबत त्यांना चर्चा करायची होती. प्रत्यक्ष ग्रामदानी गावे पहावीत; श्यांच्याशी संपर्क ठेवावा ही त्यांनी इच्छा व्यक्त केली.

त्याप्रमाणे म्हसाळा गावी पूर्वसूचना न देता ते दुपारी अकरा वाजता गेले. हे पेरणीचे दिवस असल्यामुळे पाच सात लोकच गावात होते. तेव्हा परत सायंकाळी त्यांनी गावात येण्याचे आश्वासन लोकांना दिले. ठरल्याप्रमाणे ते रात्री सात वाजता म्हसाळाला आले. त्यांच्यासोबत सरकारी अधिकारी आणि सर्वोदय मंडळाचे कार्यकर्ते पण होते.

गावातील शंभर सव्वाशे मंडळी गोळा झाली. त्रिलोकसिंग म्हणाले 'तुम्हाला ग्रामदानाचा विचार समजला आहे काय? ग्रामदानाच्या कोणत्या अटी आहेत?'

अेक खेडूत म्हणाला, 'आम्हाला दोन तीनदा कार्यकर्त्यांनी आणि अेका सभेत स्वतः विनोबांनी हा विचार समजावून दिला आहे. मालकी विसर्जन, जमीनीच्या विसाव्या हिस्श्याचे आणि उत्पन्नाच्या चाळीसाव्या हिस्श्याचे दान आणि ग्रामसभेमाफत गावाचा कारभार ह्या तीन गोष्टी साठी आम्ही ग्रामदान केले.'

त्रिलोकसिंगजी- 'केवळ विसावा हिस्सा जमीन देऊन कसे चालेल? आणि जमीन तुम्ही द्यायला हवी.'

अेक ग्रामस्थ- 'आम्ही अधिक जमीन देण्याबाबतही विचार करू.'

त्रिलोकसिंगजी- 'प्रत्येक शेतकरी अलग अलग तुकडे, देईल तर शेती कशी होईल?'

गावकरी- 'आम्ही त्याचा विचार केला आहे. आम्ही आमच्या वाट्यावर जी जमीन येते तिची किंमत आकारून मोठे शेत खरेदी करून जमीन देऊ.'

त्रिलोकसिंगजी- 'त्या जमीनीची किंमत कशी ठरवाल? कोण ठरविणार आहे?'

अेक ग्रामस्थ- 'त्यासाठी आमची अेकवेळ बैठक झाली आहे. आणि गावाच्या जमिनीच्या किंमतीचा अॅव्हरेज काढून तें आमाणे जमिनीच्या किंमतीचा प्रश्न सो ष्याचे ठरले आहे. आणि भूमिहीन जुरांना आम्ही किंमती ठरविण्याचे काम सोपविले होते. त्यांनी दीडशे रुपये अेकर किंमत ठरविली आहे.'

त्रिलोकसिंगजी- 'तुम्ही जी किंमत ठरविली त्या किंमतीत जमीन मिळाली पाहिजे नाहीतर भूमिहिनांना कमी जमीन मिळेल.'

गावकरी- 'ती काळजी आम्ही घेऊ.

त्रिलोकसिंगजी- 'तुमच्या गावातील काही घरावर कवेलू का नाहीत? ते लोक कवेलू का वापरत नाहीत.'

गावकरी- 'साहेब दोन वर्षांपासून आबादीच्या जागेची आम्ही मागणी करीत आहोत. परंतु अजूनही त्याचा निकाल लागत नाही. तेव्हा तात्पुरत्या घरावर खर्च कसा करावा?'

त्रिलोकसिंगजी सरकारी अधिकाऱ्याकडे पाहतात, हालचाल सुरू होते.

त्रिलोकसिंगजी- 'तुमच्या गावाचे उत्पन्न वाढावे अशी योजना बनविण्यास आम्ही तुम्हाला मदत करू आणि सहाय्यताही करू.'

अेक ग्रामस्थ- साहेब आम्ही गाव-वाल्यांनी अेकत्र बसून तशी योजना केव्हाच बनविलेली आहे. आणि आपल्या सूचनांचा आम्ही विचारही करू. पण मदत वगैरे काही मिळत नाही.'

त्रिलोकसिंगजी- 'कोणती मदत मिळाली नाही'

अेक ग्रामस्थ- 'साहेब, तुम्हाला काय सांगायचे? आम्हा शेतकऱ्यांना झाला आहे क्षय. लाख लाख जंतू आमच्यावर हल्ला करतात, त्यावर काही इलाज शोधा, सरकारी अधिकारी हेच ते क्षयाचे जंतू आहेत, आमच्या गावात दोन वर्षांपासून विजेचे खांब आले आहेत. आम्हाला उत्पन्न वाढवायला बीज हवी आहे. पण खांब आमच्याकडे पाहतात व आम्ही त्यांच्याकडे पाहतो. बरे अेकदाच निर्णय तरी लावून टाका. ह्या अग्नर नका देऊ. पण दोन दोन वर्षे लटकवून ठेवणे हे काही बरोबर नाही.

आता उत्पादन आम्ही करतो की हे अधिकारी?'

त्रिलोकसिंगजी- उत्पादन तर शेतकरीच करतात!'

गावकरी- 'मग सरकारच्या कचेरी भोवती आम्हाला सतत चकरा माराव्या लागल्या तर उत्पादन कसे बाढेल? आणि अधिकाऱ्यांना पगार व वाहने कशासाठी आहेत? आम्हाला मिळणारी मदत जागेवर मिळेल अशी व्यवस्था करा.'

त्रिलोकसिंगजी- 'हा तुपचा विचार योग्य आहे. उत्पादनाच्या कामात खंड पाडून तुम्हाला शहरात घिरट्या घालण्याची पाळी येऊ नये. बरे उत्पादन वाढीबाबत आपण ह्यावर्षी काय करणार? सुधारलेले बी वगैरे काय?'

अेक ग्रामस्थ- 'महाराज आमच्या, पेरण्या कापसाच्या जवळ जवळ संपत आल्या आहेत. परंतु कापसाच्या बियाच्या बाबत तकावी मिळण्याचे अर्ज अजून निकालात निघायचे आहेत, तकावी किवा बी समजा मिळाले तरी पेरण्या संपलेल्या असतील. ते बी काय पुढच्या वर्षासाठी ठेवायचे?'

त्रिलोकसिंगजी- 'विकास अधिकारी काय करतात? (विकास अधिकाऱ्याकडे पाहून) कायही ह्यांना आतापर्यंत बी कसे मिळाले नाही? (पुन्हा खळबळ उडते, हालचाली होतात पण प्रश्नाचे उत्तर सापडत नाही)

त्रिलोकसिंगजी- 'अनेक ठिकाणी आज असेच चालते. अशाने कसे उत्पन्न वाढणार?'

तुम्ही गावकऱ्यांनी जी योजना बनविली आहे तिला आम्ही शक्य ती सर्व मदत देऊ. मला आणि अेक गोष्ट विचारायची आहे. ह्या गावातील काही लोक ग्रामदानात सामील झालेले नाहीत. त्यांना कोणती अडचण आहे?'

सामील न झालेले गृहस्थ :-

'आमचा ग्रामदानाला विरोध नाही, हा विचार पटतोही. पण

गावात अेकदा काम चालू झाले म्हणजे मग ते आम्ही पाहू आणि नंतर ग्रामदानात येण्याबाबत विचार करू'

त्रिलोकसिंगजी- 'तुम्ही सर्व लोक ग्रामदानात आल्याशिवाय ग्रामदान चांगले चालत नाही. आणि ग्रामदानाचे काम चांगले चालल्याशिवाय तुम्ही येणार नाही. अशी ही गंमत आहे. ग्रामदान तुम्हाला पटते; ह्याने गावाची प्रगति होईल असे म्हणता; तर मग तुम्हाला आले पाहिजे.

माझ्या समोरच तुम्ही सहाय्य करा असे मी म्हणत नाही. माझा तुमच्यावर दबाव पडावा अशी इच्छा नाही. तुम्ही आणि विचार करा व सावकाश निर्णय घ्या. मला हे गाव आवडले. मी पुन्हा पुन्हा येथे येईन आणि मला शक्य झाली ती मदत तुम्हाला करीन.'

गावकऱ्यांनी ह्या मनमिळाऊ उपाध्यक्षांना प्रेमाने निरोप दिला.

त्रिलोकसिंगजी ह्यांनी दर महिन्यातून अेकदा ह्या म्हसाळा गावाला भेट देण्याचा आपला मनोदय व्यक्त केला.

तुम्ही पेरणी करा।

मी कापणी करायला येईन ॥

विनोबांचा हिंगणघाट तालुक्याच्या पुढाऱ्यांना संदेश.

विनोबांना हिंगणघाट तालुक्यात पदयात्रेचे निमंत्रण देण्यासाठी तेथील नगराध्यक्ष आणि आमदार श्री. विनायकराव चौधरी, वयोवृद्ध पुढारी श्री. षटवाई महाराज, व्यापारी श्री. रावजीभाई पटेल आणि अन्य नागरिक आले होते.

विनोबांनी विचारले 'काय म्हणतात हे लोक? ते नागरिक म्हणाले 'आमची इच्छा आहे की आपण हिंगणघाट तालुक्यात यावे.' विनोबा म्हणाले 'वरदक्षिणा काय देणार?' हिशेव करण्यात; आला आर्वी आणि वर्षा तालुक्यात मिळून ५५ गावे ग्रामदानात आली आणि तेवढ्याच गावात ग्रामदान पत्रावर सह्या घेण्याचे बरेचसे काम आटोपले.

हिंगणघाट तालुक्यातही ३०० गावे आहेत व ४० हजार लोकसंख्येचे शहर आहे. विनोबांनी सांगितले '५० गावे ग्रामदान, ५० समयदान आणि ग्रामदान कार्यासाठी अेकलाख रुपये संपत्तिदान मिळवा. हिंगणघाट शहर वर्षा त्रिलोकसिंगजी सर्वात सधन आहे.' विनोबा पुढे म्हणाले 'तेरा वर्षां नंतर मी ठरवित आहे की आता पेरणीसाठी मी काही जाणार नाही. कापणाला जायचे आहे. तेव्हा आता कापणी करण्याकरिता मी येईन. म्हणून यापुढे जे काही थश अपयश मिळेल ते दोन्ही तुमचे.'

हिंगणघाट तहसीलमधल्या कार्यकर्त्यांचे ता. १२ जुलै रोजी अेक शिबीर घेऊन टोळ्याटोळ्यांनी खेड्यात फिरायचे ठरविले. नंतर विनोबाजी तिकडे जातील.

## कार्यकर्त्यां वावत विनोबांचे चिंतन

परंधाम आश्रमात कार्यकर्ते जमले आहेत. आज ३० जूनची तारीख. विनोबांचा पुढचा कार्यक्रम ठरायचा होता. विनोबांना पवनारला आल्यानंतर पुन्हा अेकदा चक्कर आला होता. पावसाळी हवामानाचा त्यांच्या कानावर परिणाम होतो आणि कानाचा त्रास वाढला म्हणजे चक्करहि यायला लागतात. तेव्हा विनोबाजींनी पावसाळ्याचे चार महिने अेका ठिकाणी बसून राहावे; किमान जुलै ऑगस्ट ह्या दोन महिन्यासाठी तरी अेका जागी त्यांनी थांबावे अेनी बहुतेकांची मनीषा होती. तेव्हा विनोबाजी काय निर्णय देतात ह्याकडे सर्वांचे डोळे लागले होते.

विनोबांनी कानाला ऐकण्याचे यंत्र (कर्णमणि) लावले. आणि त्याला प्रेमाने थापटी मारून ते म्हणाले 'क्या चलेगारे भय्या ! जय जगत ! नंतर कार्यकर्त्यांकडे त्यांनी सस्मित प्रश्नार्थक मुद्दे पाहिले.

### तंत्र संशोधनाची गरज

मागील आठवड्याच्या कामाचा अहवाल श्री. बंग हर्षांनी निवेदन केला. पेरणीच्या गर्दीमुळे फारसे काम झालेले नव्हते. नवीन चार पाच गावात ग्रामदान पत्रावर काही सह्या मिळाल्या व काही जुन्या पाच सहा गावात काम थोडे पुढे गेलेले दिसले. बंगजी म्हणाले 'अेखाद्या जिल्ह्यात काम करण्याचा निश्चय करून ग्रामदानाच्या मार्गातील सर्व बाधा दूर करण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे.

विनोबा म्हणाले 'अशाने प्रश्न सुटत नसतो.

मीहि फिरवे आणि मंडळीनेहि फिरावे. किवा मी बसलो व मंडळी फिरली तरी काम होईलच असे नाही. डोके चालले पाहिजे. सनजां आजच्या ग्रामदानात लोकांना मालकी हक्क अर्पण करणे जड जात असेल. तर लोक फक्त विसावा हिंसा जमीन, व ४० वा हिंसा उत्पन्नाचा हिंसा ग्रामसभेला देऊन गावाचा कारभार चालवायला तयार असतील तर अशा गावाची मागणी करू का? ह्याने काम पुढे सरकेल की नाही? ह्या ग्रामसमाहारासाठी लोक पुढे येतील का? मग गाववाले योजना बनवतील, खांबी करतील आणि भाडणे आपसात मिटवतील,

गावाचे उत्पन्न वाढविण्याच्या योजना करतील. अशातऱेने ग्रामस्वराज्याचा प्रयत्न करीत असतील तर त्यांच्यासाठी मी ग्रामदानाची योजना मागे घेतो. मालकी हक्काचा मुद्दा निघून गेला म्हणजे मग ह्या गावांना सरकारी मदत किवा खाजगी कर्ज मिळण्यावावतचे प्रश्नहि उपस्थित होणार नाहीत. आणि सरकारने पूर्वी भूदानाला मान्यता देऊन ठेवलेलीच आहे तेव्हा तुमचे ह्या वावत काय मत आहे ?

बंग- आम्ही ह्यावावत पूर्वीहि चर्चा केली आहे. परंतु ह्यात मग काही क्रांतिकारी आशय राहत नाही. आणि अनेकांना ह्या कार्यक्रमात रस वाटणार नाही.

विनोबा- मला लाडूचा रस प्रिय आहे. पण लाडू काही मिळत नाही. तेव्हा भाकरी खाण्यात रस वाटला नाही तर कसे चालेल ? पूर्वीच्या कल्पनेप्रमाणे मिळालेली ग्रामदाने आणि ह्या नवीन कल्पनेप्रमाणे पुढे आलेली गावे ह्या दोहोंचे काम चालू झाले म्हणजे कोणत्या गावात अधिक चांगले काम चालते ते दिसून येईल. अेकीकडे ग्रामदानाचा प्रयोग आणि दुमराकडे ही ग्रामस्वराज्याची योजना केली तर ?

बंग- ही कल्पना तुम्ही पूर्वीहि ओरिसात मांडली होती.

विनोबा- हे तर ठीकच आहे की ह्यापेक्षा सुलभ ग्रामदान श्रेष्ठ आणि सुलभ ग्रामदानापेक्षा त्या पूर्वीचे ग्रामदान अधिक श्रेष्ठ आहे. पण ह्या नवीन कल्पनेने कामाला काही अनुकूलता होईल का ? जी गावे अडली त्यांना ह्यावावत विचारले पाहिजे पिप्री, साटोडा, महाकाळ, कार्ला ह्यासाठी तयार आहेत काय ? काही लोक ग्रामसभेलाहि भोत असतील तर ते वीसावा हिंसा जमोन खावयस तयार आहेत काय ? भूदानच सही. हा नवीचा प्रवाह आहे. अनेक प्रकारचे प्रवाह येऊन मिसळतात. काही येतात काही जातात.

सुकाभाऊ चौबरी- अशी गावे तयार होतील. मी साटोड्यापासून सुहवात करतो.

विनोबा- मला निमंत्रण कोठले ?

रावकर- 'मुंबईचे'

विनोबा हे म्हणतात मुंबईला या तुमचे वजन पडेल. माझे वजनच पाडायचे असेल तर मग ते मुंबईवरच कां ? सहजगत्या येणे झाले तर येऊ. मला बोलाविता तर मजला मार्ग केवळ तुडवित जायचे काय ?

बंगजी तुम्ही विचार संशोधनासाठी बसावे.

विनोबा- 'सूचना बरी दिसते. माझे काम इनशियाने चालते. समजा उद्या हे गडे बसले आणि मग बसलेच तर ?'

सर्वत्र हशा पिकतो.

बंगजी- तुम्ही तेरा वर्षे सतत फिरल्यानंतर आता तुम्हाला ह्या वयात इतके फिरण्याची गरज राहू नये. आता आमचे हे काम आहे.

विनोबा- ह्यात सेन्स आहे.

गोविंदराव देशपांडे- माझे मत भिन्न आहे. तुम्ही बसल्याने काम किवा संशोधन वाढेल अशी माझ्या मनाची खात्री झालेली नाही. आणि तुम्ही फिरल्याने संख्या वाढणार नाही असेहि नाही. तेरा वर्षे तुम्ही फिरल्यावर आम्ही काम करावे हे मान्य. पण तुम्ही फिरल्याने काम होते आणि तुम्ही न फिरले तर काम होत नाही हे बरे नाही. परिणामकारक काम कसे होईल ह्याचा तुम्ही आम्ही विचार करायला पाहिजे. तुमच्या तीन महिने फिरल्याने हवा बदलून गेली असे नाही. लोक विचार करायला लागले आहेत. तंत्रात काही संशोधन व्हावे ह्या जिल्ह्यात पाणी लागले नाही म्हणून दुसऱ्या जिल्ह्यात जाणे किवा ह्या प्रांतातून त्या प्रांतात जाणे ठीक राहणार नाही. तेव्हा पाणी लागण्याचे तंत्र शोधा.

विनोबा- हे म्हणतात तंत्रात संशोधन करा. ठीक आहे.

डॉ. मोरे- भारतभरातील कामाला चालना देण्यासाठी आपण वाहनांचा उपयोग करा. आणि आंदोलन उभे करा. तुम्ही पायी पायी खडतर तपश्चर्या करीत चालता. आता तुमचा अधिक अंत लोक पहू इच्छित नाही.

बाहन वापरले तर काय होईल ?

विनोबा- मी बिहारांत हिडत होतो, कळले की बाळकोबा फार आजारो आहे. त्याला लिहिले 'प्रार्थना कर' मी पदयात्रेत असल्यामुळे तेवढ्याने त्यचे समाधान होत असे. आता वाहन वापरले तर मी तेथे भेटिला यावे ही त्याची अपेक्षा राहिल. मग तिकडे जावे लागेल. दिल्लीवाल्यांनी बोलाविले तर

तिकडे जावे लागेल. भूदानाधिवाय माझ्या जवळ अन्य शक्ति आहेत तेव्हा पुणे युनिव्हर्सिटीने बोलाविले तर नाही कसे म्हणणार ? तिकडे वैदिक संशोधन मंडळ आहे अशातऱेने पूर्वीची अेकाग्रता राहणार नाही.

ग्राम समाहाराची नवी कल्पना

बंग- तुमच्या ग्रामसमाहार ह्या नवीन कल्पनेचा पुरस्कार केला तर जुन्या ग्रामदानाची गावांना वाटेल की आम्ही उगीच पुढे उडी टाकली. तेव्हा ती मागे घेऊं लागतील.

विनोबा- मग ती वच्च्या दिलाची ग्रामदाने आहेत असे टरेल. मालकी हक्क विसर्जनाचा मुद्दा मी सोडित नाही. परंतु ह्यात जो जितका जवळ आला तितकेच त्याला जवळ करून पुढे जाण्यावद्दल त्याला सांगता येईल.

गोविंदराव देशपांडे- काही लोकांना हे सुलभ ग्रामदान आले तेव्हा पासूनच पूर्वीच्या ग्रामदाना इतका त्यात रस वाटत नाही. आणि पुन्हा त्यातून मालकी हक्क विसर्जनाचा मुद्दा वगळला तर उरतेच काय ? थोडेसे रुपये दानात देणे, नाही तरी त्यांना ते टॅक्सच्या रूपाने खावय्याचेच होते आणि थोडीशी जमीन, मग केवळ ग्रामसभाच उरते. गरीबी व विषमता निराकरणाच्या दृष्टीने ह्यात काही उरत नाही.

विनोबा- 'सुलभ ग्रामदानाला' तर जयप्रकाशजी सारख्या लोकांनी पाठिंबा दिला आणि त्यांनी जर अन्य प्रश्नात लक्ष घातले तसते-पण तेहि महत्वाचे आहेत; आणि बिहारच्या कार्यकर्त्यांना राऊरकेला जमशेदपूर इ. भागात दंगली शमनार्थ जावे लागले तसते तर फार मोठे कार्य झाले असते. बिहारात मी हिडलो तर सुलभ ग्रामदानाचे जोरदार काम होईल. वर्षा जिल्ह्यात जे झाले ते देशाची जी सामान्य परिस्थिति आहे त्या हिजेबाने झाले. बिहार प्रांतात अद्ययून अधिक खेड्यात दान मिळाले आहे. आग्र्याच्या भोवतालहि ग्रामदाने मिळत आहेत. म्हणून हा मार्ग कुठित झाला असे भासत नाही पण तुमचे हे म्हणणे ठीक आहे की पदयात्रा बंद पडणे लामाचे नाही व मी पदयात्रा कराव्या तरच काम व्हावे हेहि शोभादायक नाही. तेव्हा दोहोत तय्य आहे.

बंगजी- ग्राम समाहाराची ही नवी योजना लागू केली तर पूर्वी पेक्षा फार मोठ्या प्रमाणावर काम होईल असे काह मित्रांना वाटत नाही. पण मला वाटते ह्यामुळे काम वाढेल.

(क्रमशः)

साम्ययोग : दैनिक ता. २-७-६४ अं. ९२ र. नं. एन. २९५

विनोबा वार्ता, मंगनवाडी, वर्धा ( महाराष्ट्र राज्य )

श्री

श्री. अंत विनोबाजी भावे

पु. ग्राम, पु. ग्राम, पु. ग्राम

५०२१२

संपादक :- श्री. गे. पाळराव काळे, श्री. वसंतराव बोंबटकर,

प्रकाशक :- श्री. वसंतराव बोंबटकर,

मुद्रक :- गो. भा. जोशी, भास्कर प्रेस, वर्धा.

स्वामित्व :- महाराष्ट्र सर्वोदय मंडळ, मुंबई.